

Limburgs *êmse stein*, naamse steen

door J. DUPONT

De blauwachtige hardsteen, die men meestal voor dorpels gebruikt, heet te Bree ofwel *blawe stei.n* (luiker w. *bleûve pîre*, pierre bleue — bij HAUST is dit = petit granit) ofwel — en meestal — *êmse stei.n*, waarvoor ook kortweg *êms*. Over verschil in oorsprong of petrografiese kentekens weet de taalgebruiker prakties niets. De twee benamingen zijn dus volkomen gelijkwaardig, al kan er soms wel spraak zijn van verschillende kwaliteiten. Voor zover mij bekend is, komt de benaming *êmse stei.n* slechts in een klein gebied voor, nl. in het N. van belg. Limburg (omstreken van Bree en Maaskant). GROOTAERS en GRAULS vermelden ze noch voor Tongeren noch voor Hasselt, en Maastricht kent ze niet... of niet meer : het heeft holl. *hardsteen* geadapteerd als *hardstein*, dat zijn vreemde oorsprong met het eerste lid verraadt, immers „voor hard zegt men steeds *he.l*” volgens het Wdb. van ENDEPOLS. In het Hgd. of in de Rijnlandse dial. komt het woord ook niet vóór, wat men overigens niet kan verwachten, als men de oorsprong kent.

Sedert een halve eeuw staat *êmse stei.n* op een lijstje van raadselachtige woorden uit Bree, dat ik zo nu en dan eens ter hand neem, en waarop ik soms een of andere, mogelijke, verklaring of vingerwijzing met een klein of groot vraagteken bijschrijf. Zo heb ik eens — zeker uit

wanhoop — gedacht aan een mogelijke *eemsche steen*, die uit *Eemsland* zou gekomen zijn, en dan als benaming zou gediend hebben voor de biksteen uit Bentheim, die weliswaar geen hardsteen is, maar zijn naam zou kunnen hebben overgemaakt aan een betere soort. Een ander — even wanhopig — vermoeden sloot aan bij hgd. *emsig*, dat vroeger ook bestendig (duurzaam) betekend heeft. Ik heb al het wenselijke gedaan (en sla de bijzonderheden hier maar over) om die twee hypothesen uit te werken, maar er blijft niets van over dan... spijt om tijdverlies.

Meer betrouwen heb ik in de volgende — recentere en laatste — poging, die haar toevallig uitgangspunt in de realia vond en eerst op de tweede plaats het taalkundig aspect onder de ogen nam. In 1953 las ik een artikel van BONENFANT over *L'Origine des villes brabançonnes* (1). In een voetnota wordt daar vermeld dat de abdij van Nijvel de steen voor haar grootse bouwwerken te Namen liet halen; en de auteur vermoedt bovendien dat de laten der abdij reeds in de tiende eeuw naar dezelfde stad om molenstenen gingen. Zo maakte ik voor het eerst kennis met hardsteen uit Namen, d. i. *naamse steen*. Dat dit begrip vroeger nooit bij mij was opgekomen is begrijpelijk: de vandaag te Bree verwerkte *émse stein* komt niet meer uit Namen en zijn geografiese oorsprong wordt ook nooit vermeld. Iets dergelijks zal ook wel in Holland gebeurd zijn: bij VAN DALE staat naast *blauwe hardsteen*, *Escaussijnsch arduin*, welke geleerde benaming bij KUIPERS i. v. *arduin* nog wat meer vernederlandst optreedt als *escozijsche steen* „uit Escaussines... bij Brussel"! Het zou me verwonderen dat dit adj. ooit in een Wdb. tot lemma gepromoveerd werd, en ook dat het vandaag nog gebruikelijk is, al zijn de groeven in Ecaussines nog

(1) *Belg. Tsch. v. Phil. en Gesch.*, 1953, p. 427.

steeds productief. Met de hedendaagse vervoermiddelen kan men arduin uit alle bestaande Belg. hardsteengroeven krijgen; maar dat was vroeger, en vooral in de M-E, zeker zo niet. Daarom ging mij bij die „naamse steen” een licht op, toen ik toevallig aan de verhouding *vlaams-vleems* dacht.

De vorm met Umlaut *vleems*, *vlems*, is in Brabant nog in gebruik. Te Bree heb ik hem in mijn jonge jaren nog gehoord van buitenmensen als *vlêms* (vgl. hgd. *flämisch*), dat boers en archaisch klonk. Bij dat oproepen van *vlêms* = *vlaams* hoorde ik naast *naams* ook *nêms*... en dat zou wel het zo lang gezochte etymon ven *êms* kunnen zijn (1). Immers het verlies van initiale *n* is een banaal verschijnsel, en tussen *ənən êmsə stein* en *ənən nêmsə stei.n* kan de spreker zonder houvast geen onderscheid maken. Men denke aan Mnl. *aen*, *ake*, *adder*, *ap*, *ol* en zelfs *Assouwen*, ndl. *aaf* en *avegaar* voor (en soms naast) *naen*, lat. *nanus*, *nake*, os. *nâdre*, *nap*, *nol*, *Nassouwen*, *naaf* en *navegaar*, waarin de *n* oorspronkelijk is. Het zijn, zoals te verwachten, allemaal woorden zonder familie, dus zonder bescherming (2): en tot die soort behoorde zeker ook het woord *nêms* te Bree. Buiten de verbinding *nêmsə stei.n* bestond er geen gebruik voor, en ook de hedendaagse taalgebruiker, die het woord eens toevallig zou nodig hebben, weet niet hoe hij het moet uitspreken. Hij zal twijfelen tussen het schoolse *naams* (in mijn jonge tijd kon en wilde de volks-

(1) Het door VERCOLLIE opgegeven *namens* is een recent fabriekaart bij *Namen*, naar het model van *leuvens* bij *Leuven*. Waar het woord leeft, luidt het *naams*; zo bijv. te Leuven de „*Naamse straat*”, vgl. *tiens* naast *Tienen*. KILIAEN en d'ARSY hebben het adj. niet. De laatste wel *Namen*, *Namur*, met de gemakkelijke interpretatie: *appelée comme nouveau mur*.

(2) Over het verlies van initiale *j* en *w* in verweesde woorden kan men een stukje van mijn hand lezen in het eerstvolgend nummer van *Taal en Tongval*, onder de titel „*Vijf limburgse woorden voor wee-zoet*”.

mens absoluut niet schools spreken) en het brab. *nòms*, waarmee hij de vreemdeling al wat meende tegemoet te komen. Het oude inheemse *nêms*, waarvan men de samenhang met *Namen* niet meer vermoedde, moest het afleggen; maar bleef, lichtjes verminkt, bewaard in *êmsa stei.n.*

Om deze hypothese aanvaardbaar te maken moeten we ons nu even bezig houden met de geschiedenis der naamse steengroeven. BONENFANT verwijst in het gecit. artikel naar een studie in het locale tijdschrift *Namurcum*. Ik heb die — benevens enige andere, die mij in dat tijdschrift onder de ogen kwamen — onlangs uitgeplozen en geef hier een beknopt overzicht van mijn bevindingen, tevens met het doel meer, wenselijke, attestaties op ndl. gebied uit te lokken (1).

De kalksteen (calcaire) van de heuvels rondom Namen werd reeds gebruikt voor Romeinse cippen, die men op de citadel ontdekt heeft. Het oudste document over een Naamse steengroeve is een charter van 1229, waarin de abt van Valdieu (streek van Aubel) aan de abt van Val St. Lambert (Luik) de ontginning afstaat van een lapicidina gelegen in de Herbatte-beemden van Namen. Stenen uit deze groeve werden gebruikt bij de bouw van de abdijkerk van Val St.-Lambert, die tussen 1230 en 1234 werd ingewijd. Een charter van 1289 vermeldt een tiental verschillende groeven, en weldra vormen ze een kring rond de stad, vanaf Bouges, op de linkeroever van de Maas tot tegenover Salzennes, op de rechteroever van de Sambre. Het middelpunt blijft op het Herbatteplein, waar sedert de 14de eeuw een speciaal hof zetelde, dat kennis moest krijgen van alles wat de groeven betrof

(1) F. COURTOY, *Le travail et le commerce de la pierre à Namur, Namurcum*, XXI (1946), p. 17-26; L. GENICOT, *L'Industrie dans le Comté de Namur à la fin du M.-A.*, *ibid.*, p. 49-56; dezelfde, *Les chaussées du Namurois au 18e s.*, *ibid.* XVIII (1941), p. 25-36.

(Cour des masuirs des falises). Ook in de rekeningen van de Luikse kathedraal vindt men in de 15de eeuw herhaaldelijk het gebruik van naamse steen vermeld voor herstellingen en vergrotingen.

De voorkeur die de Luikse instellingen steeds gaven aan de naamse steen boven de luikse *castinne* (uit *kalksteen* volgens HAUST), kan alleen verklaard worden door de betere kwaliteit van het eerste produkt. De groeven van Namen voorzagen zeker niet alleen de hoofdstad Luik, maar ook veel andere plaatsen van het Luikse land en het daarbij ingelijfde graafschap Loon, waartoe Bree behoorde. Het vervoer geschiedde over de Maas, op wier oevers zich, op afstanden van gemiddeld 30 km, belangrijke handelscentra bevonden, als Dinant, Namen, Hoi, Luik, Maastricht, en dan ook kleinere aanlegplaatsen als Maaseik, Roermond, Venlo. Van Maaseik uit kon Bree van *naamse steen* voorzien worden; de afstand voor de vrachtwagens was in 't geheel niet prohibitief (15 km.).

Maar de leveringen van *naamse steen* reikten veel verder. Zo weten we met zekerheid, dat voor het Haagse Binnenhof naamse steen gebruikt werd, die natuurlijk over de Maas vervoerd werd; en in verschillende Hollandse kerken bevinden zich doopvonten uit naamse steen (1). Naamse beeldhouwers werkten tot in Parijs (praalgraf van een gravin van Artois door Jean de Namur in 1315); en in 1397-1398 telde de beroemde CLAUS SLUTER, beeldhouwer van de hertog van Bourgondië, twee Naamse kunstenaars onder zijn medewerkers. Dat zijn veelzeggende gegevens, als men bedenkt dat van de archiefstukken, waarin dergelijke opgaven vermeld stonden, maar weinig bewaard bleef.

De achteruitgang van Namen — en ook van zijn steengroeven — schijnt begonnen te zijn na 1429, toen het

(1) Kron. h. Gen. Utrecht 1858 p. 158-9, pl. III, XII.

graafschap in bezit genomen werd door Philips de Goede, aan wie graaf Jan de Derde het in 1421 verkocht had. Daarmee werd de loop van de Maas, die vroeger, tot diep in Nederland, geheel Luiks was, in tweeën gesneden, wat zeer nadelige gevolgen moest hebben voor scheepvaart en handel. Toch worden in 1477 nog achttien *maistres de falises* met name genoemd, en in 1492 niet minder dan tien *sculptores lapidum*. In reisindrukken van circa 1600 (*Namurcum* XIX p. 26) leest men nog : „On trouve à Namur infinité de mines de marbre et toutes autres sortes de belles pierres pour les bâtimens.”

Een dieper verval, vooral van de uitvoer langs de Maas, schijnt eerst in de 18de eeuw begonnen te zijn. De rivier werd toen hoe langer hoe moeilijker bevaarbaar, en haar oevers krioelden van tolleren. Tevens ontstonden toen twee belangrijke nieuwe vervoerwegen, nl. in 1721 de steenweg Namen-Brussel en in 1758 de steenweg Namen-Leuven. Daarmee ontwikkelde zich de handel van de stad in een heel andere richting. Van die tijd af kwam er vermoedelijk weinig of geen *nêmse stein* meer per schip tot Maaseik en dus ook geen meer tot Bree. Dat die vroeger werkelijk in het stadje verwerkt werd, weten we toevallig met zekerheid.

In 1943 heeft Luc INDESTEGE een *Memorieboek van het klooster O. L. V. ter Rivieren* (op de Beekstraat) te Bree, uitgegeven (1). Voor dit klooster, in 1464 gesticht door vijf nonnen, die uit Hasselt kwamen, werd in 1480 een ruime (niet meer bestaande) kerk met drie altaren voltrokken. In de jaren 1478-1479 hadden de zusters reeds een aanzienlijk getal stenen daarvoor doen bakken. In 1479 vermeldt het *Memorieboek* bovendien : „gecocht naemsche steen met vrachten XXV rijns gulden ; noch op een scip noems steen XL rijns gulden” — dus samen

(1) Antwerpen, 1943.

voor 65 rijnse gulden, een som waarbij we kunnen vermoeden dat in de bakstenen kerk alleen voor drempels van deuren en vensters, misschien nog voor koor- en altaartreden, en wellicht voor de omlijsting van de hoofdeur, *nêmse stein* werd gebruikt, zoals dat voor een bescheiden bouwwerk paste.

Het is jammer dat het mij interesserende adjectief niet *neemsch* werd gespeld; maar een argument tegen mijn hypothese kan ik in de grafieën *naemsch* en *noems* niet vinden. Het *hs.* is uit het begin van de 16de eeuw en schijnt wel te Bree — maar daarom nog niet door een Breeënaar — geschreven te zijn. Men bedenke daarbij dat er contact bleef bestaan met het Hasseltse moederhuis en dat Hasselt veel sterker naar Brabant georiënteerd was dan Bree. Volgens een gangbare — maar bedrieglijke — traditie, noemt INDESTEGE de tongval „Limburgs”. Dat moet men, zoals in alle dergelijke gevallen, cum (magno) grano salis verstaan. Men vindt in het *hs.*, sporadisch, en zeker steeds als lapsus linguae of uit onwetendheid, een woord of woordvorm, die volstaat om de schrijver (of copiist) als Limburger te kenmerken. Maar, indien hij werkelijk Breeënaar was en zijn lokale taal wilde schrijven, dan heeft hij zich zowat voor 99 % van zijn schriftuur vergist. Feitelijk schrijft hij een toen reeds sedert lang gangbare boekentaal, die bitter weinig te maken had met Limburgs, en nog minder met Brees. Wanneer we bijv. in de twee geciteerde regels *steen* en *scip* lezen, waarvoor de lokale uitspraak zogoed als zeker *stein* en *scheep* zou gëeist hebben, dan moeten we ons ook in 't geheel niet verwonderen over zijn grafieën *naemsch* en *noems*, waarvoor men ter plaatse *nêms* zegde. De twee verschillende grafieën naast elkaar bewijzen wellicht al dat hij het lokale *nêms* niet schrijven wilde en — precies zoals de Breeënaar vandaag nog bij woorden als *naams* en *vlaams* — twijfelde tussen de boekentaal en de bra-

bantse uitspraak. Indien het woord *vlaams* in zijn boek te pas gekomen was (zeker niet als benaming van de locale taal, die in het prinsbisdom nooit anders dan *diets* genoemd werd), dan zou hij daarvoor ook hoogstwaarschijnlijk *vlaemsch* of *vloems* geschreven hebben (vormen die men vandaag nog horen kan) en niet het oude, inheemse, door mij nog gehoorde *vléms*.

Ik meen te mogen besluiten dat we in *émse stei.n* de voortzetting hebben van een ouder *némse* d. i. *naamse steen*. De kortere vorm *éms* verhoudt zich tot *émse stei.n* als *eik* (stofnaam) tot *eiken bou.m*, en ontstond naar die verhouding. Daar het adj. in geen ander verband gebruikt werd — handelsbetrekkingen op ander gebied bestonden feitelijk niet en zijn nu nog uiterst zeldzaam — zal het woord met de steen in gebruik gekomen, en, ten laatste met het ophouden van de invoer uit Namen, onkennelijk geworden zijn, wat de verminking in de hand werkte. Men zou geneigd zijn het oudste optreden te verleggen in de periode van de primaire Umlaut van gerekte *a*, maar daarmee moet men, meen ik, zeer voorzichtig zijn, want het simultaan bekend zijn van dubbelvormen als *vlaemsch* naast *vleemsch* kon ook veel later nog naast een ingevoerd *naemsch* een dubbelvorm *neemsch* doen ontstaan.

Om mijn interpretatie te steunen zou het wenselijk zijn meer attestaties te verzamelen over de verspreiding van de naamse steen, vooral in de Maasvallei. Dat moet ik aan meer bevoegden overlaten. Een mooie bevestiging van mijn hypothese kwam mij kort na het opstellen reeds ter ore vanwege collega HERBILLON. Men kan ze vinden in deze *Handelingen* XXX 1956, p. 238. Er is daar spraak van grensstenen in een gemeente van Waals Haspengouw, en schr. gaat voort : ces bornes devaient être de la pierre dite aujourd'hui *des bleûvès pîres* ou *pîres di Namêr*. De benamingen *naamse steen* en *blauwe steen* zijn daar dus ook nog naast elkaar in gebruik, precies zoals te Bree.